

BO'LAJAK TASVIRIY SAN'AT O'QUVCHILARINING TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHDA TASVIRIY SAN'ATNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Sayfullaeva Mashxura Fayzullo qizi

Qarshi davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: *Maqolada tasviriy san'atning asosiy negizi hisoblangan kompozitsiya san'atini o'rganishning maqsad hamda vazifalari, metodikasi nazariyasi va amaliyoti haqida ma'lumot beradi. Maqoladan oliy o'quv yurtlari tasviriy san'at o'qituvchilari, shu yo'nalish talabalari va barcha tasviriy san'at o'qituvchilari foydalanishlari mumkin.*

Аннотация: *В статье представлена информация о целях и задачах изучения композиции, которая является основной основой изобразительного искусства, теории и практике методике. Статья может быть использована преподавателями изобразительного искусства высших учебных заведений, студентами данного направления и всеми преподавателями изобразительного искусства.*

Annotation: *The article provides information about the goals and objectives of the study of composition, which is the main basis of fine arts, theory and practice of methodology. The article can be used by teachers of fine arts of higher educational institutions, students of this direction and all teachers of fine arts.*

Kalit so'zlar: *kompozitsiya, qalamtasvir, soya-yorug',rang,havo va chiziq perspektivasi, tasvirga chizgi, o'lcham,rangtasvir*

Ключевые слова: *композиция, карандаш, тень, цвет, воздушная и линейная перспектива, рисунок, размер, картина.*

Key words: *composition, pencil, shadow, color, aerial and linear perspective, drawing, size, picture.*

Tasviriy san'atda qalamtasvir, rangtasvir, kompozitsiya fanlari o'qitiladi. Kompozitsiya» tasviriy va amaliy san'atning hamma turlari, janrlarida mavjd bo'lib, asarning asosiy negizini tashkil etadi. Kompozitsiya so'zi lotinchadan «kompositio» - ya'ni, predmetlar bo'laklarini solishtirib, ma'lum tartibda yaxlit joylashtirish, g'oyaga muvofiq ijod qilish, bayon qilish, kompozitsiya tuzish demakdir. Tasviriy san'atda kompozitsiya qalamtasvir, soya-yorug', rang, havo va chiziq perspektivasi kabi tasviriy vositalar bilan yaratiladi. Kompozitsiyaning asosiy qonun-qoidalari, usul va vositalari, kompozitsiya - o'quv predmeti haykaltaroshlik, me'morchilik, grafika, qalamtasvir, rangtasvir, san'at tarixi kabi mutaxassislik fanlari bilan uzviy bog'liq.

Qalamtasvir va rangtasvirda rassom bevosita kompozitsiya asoslariga murojaat qiladi, uning qonun-qoidalarini bilmay turib kompozitsiya, qalamtasvir, rangtasvir mohiyatini tushunib etmaydi. Tasviriy san'atda kompozitsiya qonun-qoidalari insoniyatning ibtidoiy taraqqiyot davridan boshlab shakllana boshlagan. Ibtidoiy davr odamlari hayotni zehn bilan kuzatsalar-da, kompozitsiya sezgisi juda bo'sh rivojlangan.

Qadimgi sharq, san'atidagi kompozitsiya ibtidoiy davrchisidan alohida farq qiladi. Qadimgi sharqda kompozitsiya mavzusi tekislikda qat'iy ma'lum tartibda tasvirlanib, quldorlik jamiyatining (marosimlari) qonunlariga buysundirilgan. Qadimgi Misr san'atida kompozitsiyaning dastlabki yangi usullari paydo bo'la boshlagan. Bu davrda tasvirga chizgi, o'lcham, rang va tus munosabatlari yuqori darajaga ko'tarildi.

Qadimgi dunyo rassomlari tabiat yaratgan o'simlik, barg va gullarning tuzilishida, yil fasllarining ketma-ket kelishidagi simmetriya va ritm tushunchalarini anglab, o'z ijodiy asarlarida- ya'ni kompozitsiyada qo'llay boshladilar. Qadimgi greklar relief, fronton kompozitsiyalarida ritm va simmetriyadan ununli foydalanganlar. Uyg'onish davrigacha kompozitsiya faniga bag'ishlangan biror bir nazariy qo'llanma yaratilmagan.

Misrliklar rasm chizishda loyli taxta, ko'mir, mo'yqalam, bo'yoq va temir qalamchalardan foydalanar edilar. Grek rassomlari naturani o'rganishda estetik jihatdan yangi badiiy ma'naviyat kiritdilar. Odamzotni greklar er yuzida eng go'zal mavjudot deb bilar edilar, shuning uchun ular o'zlarining xudolarini odamzod qiyofasida bilardilar. Zevs-keksa bilimdon avliyoni, Afina-grek ayolini, Appalon - jasur pahlavonni eslatadi. Greklar odam qiyofasini tasvirlash qonun asoslarini simmetriya va garmoniyani matematik ravishda, bir-biriga muvofiq holda yaxlit birlikni tashkil etishini ta'kidladilar. Eramizdan avvalgi 432 yili Sakoniya xaykaltarosh Poliklet odam qiyofasining mavjud proporsional o'lcham nazariyasini «Dorifor» haykalida namuna tariqasida yaratdi. Gretsiyada dong'i ketgan rassom Appolodora birinchi bo'lib yorug'-soyani kashf etdi, predmetlarning hajmdor tasvirini qo'lladi.

Appolodor mashhur rassom, ajoyib pedagog edi. U o'z maktabini ochdi va naturani chuqur o'rganish asosida tasviriy san'atda go'zallik qonuni yaratdi. Gretsiyaning eng go'zal ayoli obrazini yaratish uchun besh naturachisidan ayol ob'ektdan eng go'zal ayol qiyofasini yaratdiki, uni ko'rgan insonni zavq, quvonch hislari chulg'ab oladi. Greklar rasm chizish texnikasidan tashqari odam anatomiyasini yaxshi bilganlar. Eramizdan avvalgi IV asrda Gretsiyada Sikion Efes va Fivan tasviriy san'at maktablari mavjud bo'lgan. Ulardan Sikion tasviriy san'at maktabida tabiat qonuniga, ilmiy ma'lumotlarga asoslangan o'qitish metodikasi mavjud bo'lib, tasviriy san'atning rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu maktabdan Pamfil, Melantin, Pavziy va Apelles kabi ulug' rassomlar etishib chiqdi. Pamfil Sikion maktabini rivojlantirdi, ilg'or fikrli rassom sifatida tasviriy san'atning ilmiy asoslariga muhim ahamiyat berdi.

Uyg'onish davri renessans insoniyatga ulug' san'at allomalarini etkazib berdi. O'sha davr rassomlari esdalik, kundalik, ilmiy maqolalarida kompozitsiya haqida qimmatli fikr, xulosalarni yozib qoldirdilar.

Ilk uyg'onish davrining vakillari Djotto va Mazachcho o'z ijodlarida perspektiva, plastik anatomiya, geometriya qonunlarini amalda qo'llab, kompozitsiya fanining bilimdoni ekanliklarini amalda ko'rsatdilar. Yuqori uyg'onish davri rassomlari san'atning har xil turlarini bir-biri bilan bog'lab, uning nazariyasini ilmiy asoslagan holda rivojlantirdilar. Ular perspektiva yordamida kartinada chuqurlik, masofa tasvirini haqqoniy namoyon etishga erishishdi. Ko'p yillik kuzatuv va tahlil natijasida ko'zga ko'ringan rassomlar asarlarining g'oyaviy tuzilishi, rang echimidagi uslub, amaliy tajribalarini umumlashtirib Alberti "Rangtasvir haqida uch kitob" ilmiy

nazariy meros yozib qoldirdi. Leonardo da Vinchi va Alberti o'z maqolalarida va badiiy asarlarida statik (harakatsiz) va dinamikaga (harakat) alohida ahamiyat bergan edi. Frantsuz rassomi E. Delakrua o'z kundalik va ilmiy maqolalarida Leonardo da Vinchi, A. Dyurer, P. Rubenslarning kompozitsiyaga oid qoidalarini kengaytirib chuqur ma'nolar bag'ishlab davom ettirdi. Leonardo da Vinchini har qanday mushkul ishlarni osonlik bilan uddasidan chiqa oladigan odil inson sifatida ko'ramiz.

XVI asr oxirida kompozitsiya o'quv fani sifatida shakllana boshladi. Buni V. Neleng, S. Vasilev kabi metodistlarning Frantsiya safaridan so'ng o'qitish tizimi haqidagi hisobotlari orqali bilish mumkin. 1882 yili taniqli pedagog-rassom Violie Le Dyukaning «Tarixchining tarixi» kitobi rus tiliga tarjima qilgan edi. Bu kitob shaxsiy ish tajribasidan kelib chiqib, tasviriy san'at o'qitish metodikasidan suhbat tarzida berilgan. Bu kitobni «Sochinenie» qismida hayol, perspektiva ma'lum qoidalarga tayanishini uqtirib o'tilgan. Tasviriy san'atda kompozitsiya masalalari haqidagi dastlabki metodik bayon (noma) muallifi amerikalik pedagog-rassom A. Doudir. Tasviriy san'atda yangi impressionizm oqimining paydo bo'lishi rangtasvirning yangilanishiga asos bo'ldi, san'atning gurkirab rivojlanishiga turtki bo'ldi. Impressionistlar rang politrasiini boyitdi. XX asr boshlarida G'arbiy Evropa davlatlarida va Rossiyada har xil badiiy oqimlar paydo bo'la boshladi: futurizm kubizm, ekspressionizm, dadaizm, syurealizmlar shular jumlasidandir.

XX asrning birinchi choragida tasviriy sanat G'arbiy Evropa va Amerikada berk ko'chaga kirib qolgan edi. Shu bilan birga ko'p san'at maktablarida rassomlar realistik san'at yo'lida kompozitsiya nazariyasini o'rganishni davom etgirdilar. Rossiya tasviriy san'atida XVIII asrgacha ikona rangtasviri taraqqiy etgan. Eng qobiliyatli rus ikonachi rassomlardan biri Andrey Rublev edi. Uning mashhur «Troitsa»si ikona janridagi qadimgi klassik kompozitsiya namunalaridan biri hisoblanadi. Kompozitsiyada bu rassom gavda holatining aniq tasviri, rang garmoniyasi va yaxlitligiga erishdi.

XVIII asr Rus tasviriy san'atida, realistik badiiy maktabning asoschilari A. P. Losenko, G. I. Ugryumovlar hisoblanadi. Rossiyada Peterburg Badiiy akademiyasini bitirgan A. Ivanov, A. Egorov, V. Shebuev, A. Venetsiyanov, K. Bryullovlar o'z ijodiy va pedagoglik faoliyatlarida kompozitsiya muammolariga ko'proq ahamiyat berib, tasviriy san'atni yangi pog'onaga ko'tardilar. 1757 yili tashkil topgan Peterburg Badiiy akademiyasida mutaxassislik fanlarini o'qitishni muntazam tarzda yo'lga qo'yilishi Rossiya tasviriy san'atini rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Mashhur rassom va pedagog A.P. Losenko o'z faoliyatiga ijodiy yondoshib kompozitsiya masalalari ustida ishladi. U hamma tasviriy vositalar asar g'oyasiga, mazmuniga qaratilgan bo'lishini ta'kidladi.

Losenko o'z vaqtida akademik ta'lim metodini yangilashni angladi va yangi uslubini ishlab chiqdi. Uning yaratgan akademiya o'qitish nazariyasi XIX asr o'rtalarigacha davom etdi. Losenko davridayoq Rossiya Badiiy akademiyasi dovru'gi va obro'yi dunyoga tarqaldi. A.P. Losenko yuqori saviyali kompozitsiya ustasi edi. Buni «Vladimir pered Rognedoy» kartinasi misolida ko'rish mumkin. Losenko dars bergan tarixiy janr turida kartina tuzilishi masalalariga ko'p e'tibor berilar edi.

P.I. Sokolov, G. I. Ugryumov, O. A. Kiprenskiy, K. P. Bryullov kabi ulug' rassom pedagoglar A. P. Losenkoda o'qib ta'lim oldilar. Losenko boshlagan ishni va akademiyadagi pedagogik faoliyatni G. I. Kozlov, P. I. Sokolov (1782 y.) davom ettirdilar. Ayniqsa Ugryumov, Losenko boshlagan tarixiy janr klassida kompozitsiyani davom ettirdi, uning kompozitsiya nazariyasini mukammallashtirdi. Uning o'quvchilaridan A. Ivanov, A. Egorov, V. Shebuevlar ham ustozning uslublarini davom ettirdilar.

K. Bryullov o'zining pedagogik va ijodiy faoliyatida gavdaning plastik tuzilishiga, asarda kompozitsiya - muvozanatini haqqoniy tasvirlashga ahamiyat berdi. XIX asrning ikkinchi yarmida ilg'or ma'rifatli rus rassomlari tashqi dunyoni hayotda to'g'ri tasvirlash uchun kurash olib bordilar. Realistik san'atning rivojlanishiga I.N. Kramskoy boshliq sayyor rassomlar katta ta'sir ko'rsatdilar. Asosan xalq manfaatini ko'zlab, xayotdagi muhim voqealarni kuzatib, ijod qildilar, asar g'oyasiga katta ahamiyat berdilar. Ko'plab rus rassomlarining ustози P.P. Chistyakov mutaxassislik fanlarini o'qitishning yangi tizimini yaratdi.

Realistik san'atning buyuk namoyondasi I.E. Repin kompozitsiyani nazariy va amaliy rivojlanishiga muhim hissa qo'shdi. Shuningdek, tarixiy janrda har tomonlama yangi novatorlik vositalari bilan V. Surikov rus rassomlariga o'z ta'sirini o'tkazdi. U kompozitsiya eskizini bajarishga alohida ahamiyat berdi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Rossiya san'atida va o'qitish tizimida ilg'or - progressiv yo'nalish bilan bir qatorda so'l kuchlar ta'sirida, burjua falsafasiga taqlid qilgan yangilik - «novizna» oqimi ham paydo bo'la boshladi.

Maishiy janrdagi kartina mazmuni, kompozitsiyaning badiiy yuksak yaxlitligi asta-sekin o'z kuchini yo'qota bordi. Buyuk pedagog, rassom D. N. Kardovskiy bularga qarshi murosasiz kurash olib bordi va realizm pozitsiyasida turib himoya qildi. D. Kardovskiy ham P. Chistyakov kabi tasviriy san'atdagi ardoqli pedagog-rassomlardan edi. V. Efanov, D. Shmarinov kabi ko'plab Rossiya rassomlari uning ustaxonasida yaxshi ta'lim oldilar.

Kompozitsiya hayot hodisalarini obrazli aks ettiruvchi vosita bo'lib, talabalardan ma'lum formatda, oddiydan murakkab eskizlar bajarishga o'tish printsiplarini qo'ydi. Keyinchalik kompozitsiya nazariyasi, amaliyoti va ularni o'qitish metodikasini asosiy printsiplarini ishlab chiqishda V. Favorskiy, A. Deyneka, K. Yuon, E. Kibrik, A. Alpatov, G. Nisskiy, F. Reshetnikov, D. Shmarinov kabi rus rassomlari o'z hissalarini qo'shdilar. Bulardan K. Yuon, A. Deyneka, E. Kibrik, M. Alpatovlarning qoldirgan ijodiy va ilmiy nazariyasi, tadqiqotlarini alohida ta'kidlab o'tish o'rinli.

Kompozitsiyaning nazariy asoslarini rivojlantirishda salmoqli hissa qo'shgan rassomlardan yana biri Konstantin Yuondir. U ulug' rassomlarning asarlari misolida kompozitsiya tuzilishini tahlil qilib: kontrast, vertikal, gorizontal, diogonal simmetriya, assimetriya, aylana, uchburchak, muvozanat, ritm yaxlitlik, dinamik, statik holat, yorug', rang koloriti, ko'rish nuqtasi, gorizont, kompozitsiya plani, mahobatlik, dekorativlik kabi tasvir uslublarini ko'rsatib berdi. K. Yuon kompozitsiyani o'qitish metodikasi saviyasini yuqori darajaga qo'yish kerak deb hisoblardi.

Kompozitsiya masalalaridan takomillishtirishga munosib hissa qo'shgan buyuk rassomlardan biri E. Kibrikdir. Kompozitsiya qonun-qoidalarini chuqur bilish ijodkor ongiga sayqal beradi. Yaxlitlik qonuni, o'xshatish, kontrast qonun vositalari, mazmuni va g'oyaga

bo'ysinish kompozitsiyaning asosiy qonunlari hisoblanadi. Bu qonunning belgilari E. Kibrikning kitobida to'la va chuqur analiz qilib berilgan. Kompozitsiyada yaxlitlik belgisi qonuniga rioya qilinganligi sababli, san'at asari bo'linmas bir butun bo'lib ko'rinadi. Kompozitsiya yaxlitligida kompozitsiya elementlari shakl, hajm, «dog'», oraliq harakter nusxa, imo-ishora bilan ifodalanadi. Misol tariqasida I. Repinning «Krestniy xod v Kurskoy gubernii» kartinasi bir qarashda yaxlit «dog'» shaklida ko'rinadi. Kompozitsiyadagi omma - haloyiq tasviri diogonal joylashgan bo'lib, kartinaning to'rt burchagini bog'lab turadi. Kartinada nihoyatda ko'p sonli haloyiq-jamoa tasvirlangan bo'lib, har bir kishi xarakteri, salbiy, ijobiy obrazlar orqali va sinfiy qarama-qarshiliklar, xullas, rus jamiyati o'z ifodasini topgan.

Kompozitsiyaning haqiqat qonuni - asosan uchta belgi bilan ifodalanadi. Birinchi belgi - bu badiiy asarda sodir bo'layotgan voqeaning o'ziga xosligi. Tipizatsiya qonunining ikkinchi belgisi - bu sodir bo'layotgan voqea mavzuini, harakat holatining vaqtini tasvirlash. Tipizatsiya qonunining uchinchi belgisi - bu yangilik. Realistik san'at xaqiqatni to'g'ri ifoda etib qolmay, rassom his tuyg'ularini, estetik go'zallikni, tasavvurni jozibali tarannum etadi. Badiiy obrazdagi estetik sifatlar, kompozitsiya echimidagi yangiliklar rassom tomonidan kashf etiladi.

Kompozitsiyaning asosiy qonunlaridan biri kontrastlik qonunidir. Leonardo da Vinchi «Rangtasvir qonunlari» ilmiy asarida o'lcham qarama-qarshiligi haqida, katta-kichik, past-baland, yupqa-qalin, harakter, faktura, materiallar kontrasti to'g'risida yozadi. Mikelanjelo tekislikdagi hajm kontrastlariga ko'p ahamiyat beradi. Inson predmetlar shaklini faqat soya va yorug' kontrastik orqali sezadi va o'z ongiga singdiradi.

Hozirgi vaqtda biz kompozitsiyani nazariy asoslarini ikki guruhga ajratamiz. 1. Kompozitsiya qonunlari. 2. Kompozitsiya qoida va usullari.

Kompozitsiyaning asosiy usullaridan biri ritmni ifodalash, kompozitsiya mavzusi markazini aniqlash, simmetrik yoki assimetrik holati, massani ikkinchi plandagi kenglikdagi asosiy qurilmasini joylashtirish.

Kompozitsiyani gorizontal usulda ifodalashda tinch, osoyishtalik holatini sezamiz. Kompozitsiyani paralel, vertikal yo'nalishda bo'lishi tantanali ulug'vor, ko'tarinki ruh holatini anglatadi. Kompozitsiya ustida ishlash va barcha tayyorlov bosqichlari ijodiy jarayon hisoblanadi.

Kompozitsiya vositalari - Chiziq, shtrix, rangli va tusli dog' (surtma) soya - yorut, rang, chiziqli, havo va rang prespektivalari kompozitsiyaning vositalaridir. Chiziqni esa tasviriy san'atning asosiy vositalaridan biri deyish mumkin. Undan uzoq muddatli, qisqa muddatli kompozitsiya eskizlarida foydalaniladi. Rassom qog'oz yuzasida predmet shaklini ochroq, to'qroq chiziqqlar orqali ifodalashi mumkin.

ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. O. K. Apuxtin «Tasviriy san'at asoslari» 1967 y. Toshkent. O'qituvchi. 1984 y.
2. B. K. Azimova «Natyurmort chizish va tasvirlash metodikasi» Toshkent. O'kituvchi. 1984 y.
3. G. M. Abduraxmonov «Tasviriy san'at kompozitsiyasi» Toshkent. 1996 y.